

Christopher Browning: Remembering Survival – 'The Starachowice Factory Slave Labour Camps in Occupied Poland'

Bijeenkomst op 19 december 2005; Goethe-Instituut Amsterdam i.s.m. Joods Historisch Museum, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en Duitsland Instituut Amsterdam.

door Charlotte Broersma

Introductie

In zijn openingswoord roemt prof. dr. Hans Blom (directeur van het NIOD) gastspreker historicus Christopher R. Browning (1944). Browning bezit een indrukwekkende publicatie- en onderzoekslijst en is volgens Blom niet alleen een getalenteerd docent, maar ook een bijzonder vakkundig geschiedschrijver.

De studie die vandaag centraal staat is Brownings meest recente onderzoek naar joodse werkkampen in Starachowice in Centraal Polen. Deze studie is gebaseerd op bijna 235 getuigenverslagen van overlevenden. Browning is een "historicus naar mijn hart", aldus Blom. Browning "let op de details, gaat zorgvuldig om met de cijfers, weet een compleet historisch verhaal te presenteren én neemt de dynamiek van de geschiedenis zelf in ogenschouw". Browning zet zich al langere tijd uiteen met de problematiek van het gebruik van *Zeitzeugen* in de (wetenschappelijke) geschiedschrijving en voegt aan de hand van persoonlijke getuigenissen nieuwe dimensies toe aan de (on)bekende geschiedenis. In maart 2006 verschijnt de Nederlandse vertaling van Brownings laatste boek bij Uitgeverij Fagel onder de titel *De oorsprong van de Holocaust. De nazi-politiek van de jodenvervolgung 1939-1942*.

Getuigenverklaringen

Browning wordt geïntrigeerd door de vraag hoe je als historisch wetenschapper om kunt gaan met herinneringen, het (collectieve) geheugen en getuigenverklaringen als onderdeel van de geschiedenis. Hij werkt graag met primaire bronnen, zo ook met getuigenverklaringen. Browning laat zich niet afleiden door de sociale en psychologische aspecten die deze met zich meebrengen. Hij behandelt getuigenverklaringen als een bron en op die manier niet anders dan bijvoorbeeld een verslag van een rechtszitting of een brief, biografie etc.

Brownings interesse voor getuigenissen en de mogelijkheid om aan de hand van deze meer te leren van de geschiedenis (het gaat om dingen die je anders niet te weten zou komen) gaat terug naar 1972. In dat jaar speelde een rechtszaak in Hamburg, waarbij een oorlogsmisdadiger werd vrijgesproken. De getuigenissen die waren gegeven, waren niet van doorslaggevende betekenis. Browning raakte geboeid door hoe de getuigenissen waren opgebouwd en hoe deze in de rechtszaak gemanipuleerd werden door de tegenpartij. Ook verbaasde hij zich dat er blijkbaar nog zoveel mensen waren die hun ervaringen uit de oorlog konden navertellen.

Later kreeg Brownings werk een impuls na de film 'Schindler's List' van Steven Spielberg. Deze film besteedt immers ook aandacht aan werkkampen en de fabrieksmatige inzet van joden voor de oorlogsindustrie. Aan dergelijke kampen heeft nog vrijwel niemand anders aandacht besteed. Sinds deze film werkt Spielberg bovendien aan een groot documentaireproject, waarmee hij alle overlevenden van de Holocaust nog wil interviewen en op film wil zetten.

Beperkingen van het geheugen

Als Browning spreekt over zijn recente studie naar de **Starachowice Factory Slave Labour Camps** geeft hij aan dat het belangrijkste probleem die 'getuigenissen' met zich meebrengen, is dat de verklaringen niet chronologisch én ongestructureerd zijn. Als historicus moet je een structuur zien te vinden en de ervaringen plaatsen in de tijd en grote ontwikkelingen, terwijl alle stof die je krijgt (het geheugen) door trauma's zijn beïnvloed. Deze beïnvloeden alles wat verteld wordt, wat herinnerd wordt en de chronologie van herinneringen.

Browning heeft zich daarom voorgenomen zich niet te verliezen in de details van de getuigenissen (het uit te zoeken van wat wel en niet precies klopt), maar om de getuigenissen in de eerste plaats zelf als onderzoeksstof te nemen. Vervolgens ziet hij de getuigenissen als een entree naar het verleden. De authenticiteit vormt dan een meerwaarde. Vervolgens probeert hij aan de hand van meerdere statements het geschiedverhaal aan te vullen: als veel mensen hetzelfde zeggen kun je er van uitgaan dat hier sprake is van een historisch gegeven. Via de getuigenissen kom je dan dingen over het verleden te weten die nergens anders zijn beschreven, opgeslagen of verzameld.

De constructie van getuigenisverklaringen

In zijn onderzoek stuit Browning op een aantal interessante vragen, problemen en onbekende geschiedenissen van het leven in dergelijke fabrieksmatige werkkampen.

Zo komt hij door middel van de verhalen meer te weten over de rol van daders en slachtoffers en hoe zij werkelijk zijn geweest. In bronnen en documenten zoals overheidsrichtlijnen of officiële kampdocumenten vind je bijvoorbeeld alleen het door het regime gewenste beeld terug.

In dat beeld tonen de nazi's zich anders dan hun slachtoffers hen zouden portretteren.

Zo blijkt bijvoorbeeld dat onder de daders een slechte moraal heerst: er is sprake van grote corruptie. Anderszins schrijven de officiële richtlijnen dat de joden zich passief opstellen en een 'onwaardig' volk zijn. Uit de herinneringen blijkt echter dat zij een grote drang tot overleven hebben en over grote morele kracht beschikken.

Bovendien is nergens officieel vastgelegd hoe de dynamiek in de gemeenschap van de slachtoffers eruit ziet: welke spanningen zijn er, welke groepsdynamiek heerst er, wat is de overlevingsstrategie en wat is hun visie op de wereld.

Er waren drie fabrieken in Starachowice, waarin op verschillende manier werd omgegaan met de gevangenen. Zo blijkt het ene kamp een striktere kampleiding te kennen dan een andere en zijn de overlevingskansen in de kampen verschillend. Dit zijn 'historische feiten' die je nooit uit de officiële richtlijnen zult kunnen herleiden. Soms is het een moeizaam proces om de getuigenissen te kunnen ordenen: overlevenden weten bijvoorbeeld vaak geen namen of data (meer) en refereren aan personen als 'de gevaarlijke Duitser', 'de corrupte Duitser' en 'de behoorlijke Duitser'.

Voorbeeld:

Zo noemen overlevenden een zekere persoon (Althof blijkt zijn naam te zijn) 'de gevaarlijke Duitser', die dood en verderf zaait. In de herinnering van velen is hij een sadistische slachter, die mensen voor de show laat rondrennen.

Achter deze persoon staat echter een systeem: als Browning dat bestudeert blijkt dat deze Althof verantwoordelijk is voor de selectie van personen. Zijn opdracht was het zieke werknemers uit het kamp te werken, aangezien de SS deze werknemers huurde en daarvoor betaalde. Althof testte deze gevangenen en het was economisch gezien logisch wat hij deed; hij voerde het industrieel beleid van de nazi's uit.

Browning reconstrueert vervolgens dat zich vanaf de zomer van 1943 een 'tweede fase' in het kampleven en de kampindustrie voordoet. Er komen geen nieuwe gevangenen (en dus vervangers voor zieken) bij, waardoor de gevangenen in leven moeten worden gehouden. Althof verdwijnt van het toneel en zieken worden eerder verzorgd. De overlevenden vertellen dan over het feit dat er een nieuwe leiding is gekomen: de omkoopbare Duitser. Feitelijk gezien gaat het dodencijfer inderdaad naar beneden.

In 'fase drie' heeft een zekere Baumgarten de leiding. Dit is in de herinnering van de gevangenen de meest ontspannen persoon: 'de behoorlijke Duitser'. De kampbewoners kunnen zich vanaf dat moment zo gaan gedragen dat ze kunnen voorkomen dat ze worden vermoord dan wel sterven. Als Browning kijkt naar de loop van de geschiedenis, blijkt dat hoe langer de oorlog duurt en sterker radicaliseert, er juist in de werkkampen sprake is van een deradicalisering van het kampleven.

De gevangenen

Browning bestudeerde aan de hand van de getuigenverklaringen met nadruk ook de (dynamiek binnen de) gevangenengemeenschap. Hij omschrijft het volgende beeld van de kamppopulatie: het is een behoorlijk heterogene groep, waarvan vrijwel iedereen afkomstig is uit Polen (veel ook uit de regio), joods is en een (werk)kampverleden bezit. Duidelijk wordt dat deze werkkampen op een gegeven moment tijdens de oorlog in Polen een steeds grotere overlevingskans bieden. Het blijkt dan ook dat mensen zelfs '*workpermits*' kopen en proberen met hun familie hier een plek te krijgen. In tegenstelling tot de vernietigingskampen probeert men hier dus juist het kamp in te komen, ook omdat er wel overlevingskansen voor de kinderen zijn. De groep is ook daarom bijzonder: het zijn vooral mensen met een (overlevings)plan geweest die een plek in het kamp hebben gezocht.

Over het kampleven vertelt Browning dat één van de drie kampen zelfs transparent was naar de buitenwereld. Soms kan men het dorp in (ook door middel van omkoping) om daar te handelen in gestolen waar of om nieuwe zaken te kopen. Dit kon ook omdat de gevangenen vaak uit de regio kwamen en daar nog bezittingen en bekenden hadden. Er is sprake van een grote onderhandse economie.

Binnen de groep was ondertussen sprake van een systeem, waarbij de joden zelf de interne bewaking dienden te organiseren. Er ontstond een geprivilegieerde groep, een kampraad. De kampleiding en sommige joden maakten gebruik van deze hiërarchische structuur. Veel zaken paktten allen voor deze 'elite' gunstig uit.

Ook blijkt dat in de kampen geen sprake is van verzet (mensen wilden immers blijven). Dat betekent niet dat mensen niet vechten om te overleven. Pas met het naderende einde van de oorlog en de aanstormende Russen in juli 1944 wordt ontsnappen uit de kampen een thema. Dan moeten de kampen immers leeg en men is bang voor verdrijving of moorden. Er zijn vervolgens twee ontsnappingspogingen, maar zeer onsuccesvol. Na de oorlog blijkt dat de mensen die zouden blijven een zeer grote kans hadden om te overleven. Dit geldt evenwel niet voor de joodse kamp-leiding. Tijdens het transport uit het kamp, wordt uit wraak de hele kamp-elite door andere gevangenen vermoord.

Herinnering aan Auschwitz-Birkenau

Hoe goed een historicus moet oppassen als hij getuigenverklaringen gebruikt om de geschiedenis te reconstrueren blijkt wel uit de overleveringen van het transport naar Auschwitz-Birkenau. Aan het einde van de oorlog worden de werkkampen opgedoekt en de meeste gevangenen naar dit vernietigingskamp gestuurd.

Aangekomen bij het kamp worden de reizigers echter niet getest; ze zijn fysiek sterk bevonden en hoeven geen medische test te ondergaan. De hele trein wordt daarom in één keer doorgestuurd, waardoor hele families met kinderen kunnen overleven.

Uit de getuigenverslagen blijkt echter dat veel mensen *wel* gecontroleerd menen te zijn op het perron, vaak door Josef Mengele persoonlijk. Het blijkt dat de slachtoffers beelden die ze de afgelopen jaren gezien hebben op televisie e.d. hebben geïncorporeerd in hun eigen verhaal. Browning weet echter zeker dat het anders is gelopen. De kinderen hebben immers het kamp overleefd: ze zijn het *living proof* dat de hele wagon is doorgezonden.

In de herinnering blijkt ook dat overlevenden van de redding in Auschwitz een heel eigen verhaal hebben gemaakt: sommigen zeggen dat ze gered zijn door ingrijpen van Baumgarten zelf, anderen zien het als een teken van God.

Vraag van uit de zaal over 'dat wat niet wordt verteld'

Wat doet Browning als hij merkt dat er dingen verzwegen worden door de gehele groep of hoe gaat hij om met het gegeven dat er waarschijnlijk zaken zijn die hij nooit te weten zal komen? Browning

antwoordt dat als er bepaalde fenomenen of gebeurtenissen helemaal worden verzwegen, je er van uit kunt gaan dat ze wél hebben plaats gevonden. Voorbeeld hiervan is het fenomeen van de verkrachtingen in de kampen. Dit thema is taboe en wordt niet aangeroerd, ook omdat de interviews vaak in een familiale setting plaats hebben. Browning accepteert dat die geschiedenissen tot de collectieve herinnering van de groep behoren en daar altijd zullen blijven.